TIL TIZIMIDA TOVUSH VA MA’NO MUTANOSIBLIGI: FONOSEMANTIKA

O‘ktamjonova Oysoibxon Muhammadayubxon qizi
Qo‘qon davlat universiteti 1-bosqich talabasi
Ilmiy rahbar:
Nasirov Muslimjon Maxsutali o‘g‘li
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Ushbu tadqiqotda tilshunoslikning eng munozarali va istiqbolli yo‘nalishlaridan biri – fonosemantikaning shakllanish tarixi, uning o‘zbek tilshunosligidagi o‘rni va nutq tovushlarining mazmun bilan bog‘liqligi tahlil qilinadi. Maqolada so‘zning "tovush qobig‘i" shunchaki shartli belgi emas, balki muayyan hissiy-psixologik axborot tashuvchi birlik ekanligi keng yoritilgan.

Tayanch so‘zlar: Fonosemantika, fonosema, tovush ramziyligi, onomatopoeya, psixolingvistika, kognitiv tilshunoslik, o‘zbek tili fonetikasi.

Abstract. This research examines the historical evolution of phonosemantics–one of the most controversial yet promising branches of linguistics–alongside its role in Uzbek linguistics and the correlation between speech sounds and meaning. The article provides scientific evidence demonstrating that the "sound shell" of a word is not merely an arbitrary sign, but a unit carrying specific emotional and psychological information.

Keywords: Phonosemantics, phonoseme, sound symbolism, onomatopoeia, psycholinguistics, cognitive linguistics, phonetics of the Uzbek language.

Kirish. Til inson tafakkuri, madaniyati va ijtimoiy tajribasining eng muhim ifoda vositasi sifatida nafaqat ma’no uzatish, balki hissiy-ta’sirchanlikni shakllantirish vazifasini ham bajaradi. Til tizimida tovush va ma’no o‘rtasidagi munosabat masalasi qadimdan tilshunoslarning diqqat markazida bo‘lib kelgan. An’anaviy tilshunoslikda til belgilarining ixtiyoriyligi tamoyili ustuvor deb qaralsa-da, keyingi davr tadqiqotlari ayrim fonetik birliklar bilan ma’lum semantik mazmun

o‘rtasida tabiiy bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatmoqda. Aynan shu jihat fonosemantika yo‘nalishining shakllanishiga asos bo‘lgan.

Fonosemantika tilshunoslikning tovush va ma’no munosabatlarini o‘rganuvchi alohida sohasi bo‘lib, unda fonemalarning semantik yuk tashish xususiyati, tovushlarning emotsional-ekspressiv ta’siri hamda inson tafakkurida uyg‘otadigan assotsiativ mazmuni tadqiq etiladi. Ushbu yo‘nalish ayniqsa badiiy matn, reklama tili, onomatopeya, ideofonlar va poetik nutqni o‘rganishda muhim nazariy hamda amaliy ahamiyat kasb etadi. Chunki til birliklarining fonetik shakli ko‘pincha ma’no ifodasining kuchayishi, obrazlilikning ortishi va nutq ta’sirchanligining yuzaga kelishiga xizmat qiladi.

Zamonaviy tilshunoslikda antropotsentrik va kognitiv yondashuvlarning rivojlanishi fonosemantik tadqiqotlarga bo‘lgan qiziqishni yanada oshirdi. Insonning tovushlarni idrok etishi, ularni ma’lum hissiy yoki semantik tasavvurlar bilan bog‘lashi tilning psixolingvistik hamda lingvokognitiv mohiyatini ochishda muhim omil hisoblanadi. Shu sababli fonosemantika nafaqat fonetika va semantika, balki psixolingvistika, pragmatika, poetika va lingvokulturologiya bilan ham uzviy aloqada rivojlanmoqda.

Antik davrdan boshlab Platon va Aristotel kabi mutafakkirlar so‘zlar tabiatini o‘rganar ekan, “tovush va narsa o‘rtasida tabiiy bog‘liqlik bormi?” degan savol ustida bahslashganlar. Fonosemantika – tilshunoslik, psixologiya va akustika fanlari chorrahasida vujudga kelgan soha bo‘lib, u til birliklarining tovush qurilishi va ularning anglatgan ma’nosi o‘rtasidagi zaruriy aloqani o‘rganadi.

An’anaviy (Sossyur yo‘nalishidagi) tilshunoslikda so‘z va tushuncha o‘rtasidagi aloqa “ixtiyoriy” deb hisoblansa-da, fonosemantik tahlillar aksariyat so‘zlarning shakllanishida tovushlarning roli beqiyos ekanligini ko‘rsatadi. Har bir so‘z inson ongida ikki xil ma’no kasb etadi: denotativ (lug‘aviy) ma’no va fonosemantik (tovushlar uyg‘otadigan taassurot) ma’no.

Fonosemantik tizim bir necha tarkibiy qismlardan iborat:

Onomatopoeya (Tovushga taqlid so‘zlar): Tabiatdagi real tovushlarni inson nutq a’zolari orqali aks ettirish. O‘zbek tilidagi *taqillash, gumburlash, g‘ijirlash* kabi so‘zlar bevosita tovush manbayi bilan bog‘liqdir.

Mimetika (Harakat va shaklga taqlid): Bu yerda tovushlar vizual obrazni ifodalaydi. Masalan, *yalt-yult, milt-milt* kabi so‘zlarda tovushlar yorug‘likning o‘zgaruvchanligini ifodalaydi.

Tovush ramziyligi: Ayrim fonemalarning inson ongida subyektiv ravishda rang, harorat yoki hajm bilan bog‘lanishi hisoblanadi. Masalan, [a] unlisi kenglik va yorqinlikni, [u] unlisi esa torlik va qorong‘ulikni ifodalashi barcha dunyo tillari uchun deyarli umumiydir.

O‘zbek tili o‘zining boy fonetik tizimi va taqlidiy so‘zlarga boyligi bilan fonosemantik tahlil uchun keng maydon hisoblanadi. O‘zbek tilshunosligida fonema tushunchasining shakllanishi va uning ma’no farqlash xususiyatlari XX asrning 60-yillaridan boshlab chuqur o‘rganila boshlandi.

Unli fonemalar semantikasi: Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, old qator va yuqori ko‘tarilishdagi unlilar (i, e) ko‘pincha “kichik”, “nozik”, “tezkor” tushunchalarni anglatuvchi so‘zlarda uchraydi (*mitti, jiz*). Orqa qator unlilari (o, u, o‘) esa “ulkan”, “og‘ir” tasavvurlarni yaratishda ishtirok etadi (*lo‘m-lo‘m, vuvullash*).

Undosh fonemalar semantikasi: O‘zbek tilidagi portlovchi undoshlar (b, p, d, t, g, k) harakatning keskin boshlanishini, sirg‘aluvchi undoshlar (s, sh, f, x, h) esa harakatning davomiyligini ko‘rsatadi. Masalan, *portlash* so‘zidagi [p] tovushi havo oqimining to‘satdan yorilib chiqishi orqali hodisaning mohiyatini fonetik jihatdan ham ochib beradi.

Fonosemantika bugungi kunda sof nazariy tadqiqotlar doirasidan chiqib, bir qancha zamonaviy sohalarda “psixologik qurol” sifatida xizmat qilib kelmoqda. Quyida ushbu sohalar va ularga oid aniq misollar keltiriladi:

Brend nomini yaratishda iste’molchining ongsiz ravishda tovushlarni qanday qabul qilishi (tovush ramzlari) sotuvlarning yuksak muvaffaqiyatini belgilaydi.

Hajm va o‘lcham ramziyligi: Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, [i] tovushi “kichik, ixcham, tezkor” tushunchalari bilan bog‘lanadi. Masalan, kichik gadjetlar yoki yengil mahsulotlar uchun *iPhone, Wii, TicTac, Mini* kabi nomlar tanlangan. Aksincha, [o, u, a] unlilari insonda “kuchli, katta, barqaror” taassurot uyg‘otadi. Masalan, yirik yo‘ltanlamas mashinalar yoki quvvatli texnikalar uchun *Hummer, Ford, Toyota, Magnum* kabi nomlar afzal ko‘riladi.

Kosmetika va parfyumeriya sohasida sonor (l, m, n) va sirg‘aluvchi (s, v, f) undoshlardan keng foydalaniladi (masalan: *Dove, Nivea, L’Oréal, Chanel*). Bu tovushlar mayinlik, tozalik va xushbo‘ylik hissiyotini beradi. Qattiq va portlovchi (k, t, p, g) tovushlar esa ko‘proq energetik ichimliklar yoki asbob-uskunalar uchun qo‘llaniladi (masalan: *Red Bull, Caterpillar, Black & Decker*).

Klassik adabiyotda shoirlar fonosemantikadan obrazli ifodalilikni oshirish uchun foydalanishgan. Alisher Navoiy asarlarida [r] tovushining takrorlanishi ko‘pincha haybat, shiddat yoki urush manzarasini tasvirlashga xizmat qilgan. Masalan, otlarning dupuri yoki qilichlarning ovozini berishda “r-r-r” tovushlari yig‘indisi har bir o‘quvchida bevosita akustik tasavvur uyg‘otadi. Bundan tashqari M. Mahmudovaning quyidagi she’rini ham misol sifatida keltirishimiz mumkin:

Sog‘inch samosida sarsari suzib,
Subh sabosidan seni so‘radim,
Seningla sevgimni so‘zlashib so‘zsiz,
Soxta siymlarga seni sotmadim,
Safroday sarg‘ayib sokin sahroda,
Sekin sokinlikka singib so‘naman,
Sening suratingni sezib saboda,
So‘lim saharlarga suqim solaman.

G‘afur G‘ulom she’rlarida unlilarning ma’lum bir tartibda kelishi lirik qahramonning ruhiy holatini ochib beradi. Masalan, [o‘] va [u] unlilarining ko‘p qo‘llanilishi matnga ma’yuslik yoki sirli chuqurlik baxsh etsa, [a] unlisi ochiqlik va shodlik kayfiyatini beradi.

Fonosemantika inson ruhiyatiga ta’sir o‘tkazishda muhim vositadir. Psixologik tajribalarda aniqlanishicha, odamlarning 95% dan ortig‘i o‘tkir qirrali shaklni “Kiki”, yumaloq shaklni esa “Buba” deb ataydi. Bu shuni isbotlaydiki, inson ongi nutq tovushining akustik shakli (keskin [k] yoki yumaloq [b]) va vizual shakl o‘rtasida mantiqiy bog‘liqlik ko‘radi.

Siyosiy notiqlikda “qattiq” undoshlar bilan to‘la nutq ishonchli va qat’iyatli ko‘rinsa, unlilarning ko‘pligi tinglovchida hissiy yaqinlik uyg‘otadi. Nima uchun bunday bo‘lishini esa fonosemantik izoh bilan yoritishimiz mumkin.

“Kiki” so‘zida [K] va [I] tovushlarini talaffuz qilayotganda til keskinroq harakat qiladi va nutq apparati taranglashadi. Tovushning akustik shakli “o‘tkir” va “uzuq-uzuq”. Bu vizualdagi o‘tkir burchaklar bilan ongsiz ravishda mos keladi.

“Buba” so‘zida: [B] va [U] tovushlarini aytishda lablar yumaloq shaklga kiradi, talaffuz esa yumshoq va ravon bo‘ladi. Bu ovozning “yumshoqligi” miyada vizual yumaloqlik bilan bog‘lanadi.

Turli xil “chat-bot”larning ovoz tembri hamda so‘z tanlash strategiyasi fonosemantik qonuniyatlarga asoslanadi. Mashinali tarjimada so‘zlarning shunchaki ma’nosini emas, balki ularning “hissiy rangini” (tonality) saqlab qolish uchun fonosemantik tahlil algoritmlari ishlab chiqilmoqda.

Xulosa. Fonosemantika tilning ichki qonuniyatlarini o‘rganuvchi eng qiziqarli sohalardan biridir. Tovush va ma’no munosabatini o‘rganish orqali biz tilning shunchaki ixtiyoriy belgilar to‘plami emas, balki insonning dunyoni idrok etish jarayoni bilan chambarchas bog‘liq jonli mexanizm ekanligini ko‘ramiz. Kelajakda ushbu sohani neyrolingvistika va kognitiv psixologiya bilan hamkorlikda tadqiq etish o‘zbek tilshunosligini yangi bosqichga olib chiqadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Журавлев А.П. Звук и смисл. – Москва: Просвещение, 1981

2. Ashurov Sh. O‘zbek tili omonimlarining semantik tahlili. – Toshkent: Fan, 2010.

3. Qosimova N. O‘zbek tili leksikologiyasi. – Toshkent: Noshir, 2018.

4. Worldly Journals. Phonosemantics as a separate branch of linguistics.